

УДК 378.147+37.011.32

Ю. М. Остраус

МОТИВАЦІЙНИЙ КРИТЕРІЙ ПРОФЕСІЙНО-КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ СІМЕЙНИХ ЛІКАРІВ: МЕТОДИКА ДІАГНОСТИКИ ТА РІВЕНЬ СФОРМОВАНОСТІ

© Остраус Ю. М., 2016
<http://orcid.org/0000-0002-1151-5590>
<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.47937>

У статті обґрунтовано вплив мотиваційної сфери особистості на професійне становлення майбутніх фахівців та їх успішність у навчально-професійній діяльності. Особливу увагу звернено на виявлення мотивів, що сприяють розвитку професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів. До таких мотивів віднесено мотиви вибору професії, мотивацію успіху та прагнення до самовдосконалення, які розглядаються як показники мотиваційного критерію сформованості професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів. У статті визначено методика діагностики даних показників, наведено та проаналізовано результати дослідження сформованості професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів за мотиваційним критерієм.

Ключові слова: професійно-комунікативна культура, мотиваційний критерій, методика діагностики, сімейний лікар.

Остраус Ю. М. Мотивационный критерий профессионально-коммуникативной культуры будущих семейных врачей: методика диагностики и уровень сформированности.

В статье обосновано влияние мотивационной сферы личности на профессиональное становление будущих специалистов, их успешность в учебно-профессиональной деятельности. Особое внимание обращено на выявление мотивов, которые способствуют формированию профессионально-коммуникативной культуры будущих семейных врачей. К таким мотивам автор относит мотивы выбора профессии, мотивацию успеха и стремление к самосовершенствованию, которые рассматриваются как показатели мотивационного критерия сформированности профессионально-коммуникативной культуры будущих семейных врачей. В статье определено методика диагностики данных показателей, приведены и проанализированы результаты исследования сформированности профессионально-коммуникативной культуры будущих семейных врачей по мотивационному критерию.

Ключевые слова: профессионально-коммуникативная культура, мотивационный критерий, методика диагностики, семейный врач.

Ostraus Y. M. Motivational criterion of future family physicians' professional communicative culture: methods of diagnosis and level of development.

In the context of increasing requirements to educational level, professionalism and culture of family physicians, professional communicative culture development is one of the ways of medical professional training improvement. The author substantiates the impact of personal motivational sphere on future professionals' success in educational activity and professional development. As follows, formation of educational motivation affects the development of future family physicians' professional communicative culture.

The aim of the article is to determine motives stimulating the development of future family physicians' professional communicative culture, to define the diagnostic methods of these motives, to present and analyze the results of future family physicians' motivational sphere study.

The investigation of scientific pedagogical and psychological works gives the author the opportunity to determine motives stimulating the development of future family physicians' professional communicative culture. They include motives of the choice of profession, success motivation and desire for self-improvement. These motives are considered as indicators of motivational criterion of future family physicians' professional communicative culture.

The author defines the diagnostic methods of these indicators, presents and analyzes the results of future family physicians' motivational sphere study involving 280 1st year students and 280 2nd year students of Vinnytsia National Medical University named after M. I. Pirogov. Study results analysis allows to conclude that future family physicians' success motivation needs to be improved. The author notes that awareness of the social importance of family physicians' profession should be enhanced.

Key words: professional communicative culture, motivational criterion, diagnostic methods, family physician.

Постановка проблеми. В умовах реорганізації системи охорони здоров'я України на засадах сімейної медицини, в основі якої лежить корінна зміна підходів щодо комунікації з пацієнтом і встановлення довірливих відносин із лікарем, постає проблема вдосконалення професійної підготовки майбутніх сімейних лікарів. Один із шляхів вирішення цієї проблеми пов'язаний з підвищенням навчальної мотивації студентів-медиків, яка визначає їх прагнення до особистісного і професійного розвитку, цілеспрямоване засвоєння необхідних знань та оволодіння професійними вміннями, усвідомлення соціальної значущості лікарської діяльності, осмислену учбову активність.

Аналіз актуальних досліджень. Зазначимо, що на сьогодні проблема дослідження мотиваційної сфери особистості перебуває в полі зору багатьох

науковців. Мотивацію особи як основну рушійну силу навчально-професійної діяльності було досить детально вивчено у працях В. Давидова, Д. Ельконіна, Є. Ільїна, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С. Максименка, А. Реана, С. Рубінштейна, Л. Божович, С. Занюка, А. Маркової, І. Кона, та інших. Аналізу мотиваційної сфери майбутніх лікарів було присвячено роботи Н. Захарук, М. Герасимчук, О. Ісаєвої, І. Коваленко, К. Півторак, С. Пудової, А. Фільмової. Проте, невирішеними на сьогодні залишаються питання детального вивчення мотиваційних чинників, що спонукають майбутніх сімейних лікарів до оволодіння професійно-комунікативною культурою.

Метою статті є виділення мотивів майбутніх сімейних лікарів до формування професійно-комунікативної культури, визначення методів їх діагностики та представлення результатів проведеного дослідження сформованості професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів за мотиваційним критерієм.

Виклад основного матеріалу. Мотиваційний критерій професійно-комунікативної культури характеризує мотивацію майбутніх сімейних лікарів до оволодіння цим видом культури. Мотиви визначаються як джерело будь-якої активності людини та її психічного функціонування; суб'єктивна причина людської поведінки; психічне явище, яке стимулює особу до вибору певного способу дії та її виконання [3, с. 196]; внутрішнє спонукання особи до того чи іншого виду активності, котра пов'язана із задоволенням певних потреб [6, с. 84]. Окрема група мотивів – мотиви навчання – являють собою причини, котрі спонукають особу до отримання знань, формують готовність до пізнавальної діяльності, пізнавальні потреби та інтереси, сприяють розвитку наполегливості, відповідальності, цілеспрямованості та інших вольових якостей особистості, необхідних для досягнення успіхів у навчальній діяльності [4, с. 159]. Експериментально було доведено, що студенти з високим і з низьким рівнем навчальної успішності відрізняються один від одного не рівнем інтелекту, а саме сформованістю мотивації навчання [6, с. 86-90].

Як зазначають Л. Подоляк та В. Юрченко, навчальна мотивація студентів у свою чергу значною мірою залежить від мотивів вибору професії. Ці мотиви визначають ставлення особи не тільки до майбутньої професії, а й до самого процесу навчання, стимулюють самостійну навчальну роботу і оволодіння навичками самоосвіти, значною мірою сприяють особистісному та

професійному самовдосконаленню [4, с. 159]. Отже, мотиви вибору професії майбутніх сімейних лікарів відіграють важливу роль у формуванні їх навчальної мотивації, спрямовуючи їх активність на оволодіння професією і розвиток своїх потенційних можливостей, стимулюючи наполегливість та цілеспрямованість у навчально-професійній діяльності.

У психології прийнято виділяти дві групи мотивів – зовнішні та внутрішні, кожна з яких по-різному впливає на активність особистості. До зовнішніх мотивів вибору професії відносяться вимоги батьків, престиж роботи, висока оплата праці, близькість професії до якогось шкільного предмета, переїзд до нового місця проживання чи можливість працювати близько від дому, можливість обмежитися наявним спілкуванням, вибір друзів. Усі ці мотиви є зовнішніми по відношенню до безпосередньої мети навчання, а знання та уміння у цьому випадку служать лише засобом для досягнення інших цілей. При такій мотивації саме навчання не є ціллю діяльності особи, тому воно часто носить вимушений характер, сприймається байдужо чи навіть може викликати неприязнь [4; 9].

До внутрішніх мотивів вибору професії відносять ті, що спонукають особу до навчання як до своєї мети. Студенти, які мають внутрішню мотивацію вибору професії, ставлять на перше місце професійні та пізнавальні інтереси, мають потребу оволодіти професією на високому рівні, зорієнтовані на отримання міцних професійних знань, більш активні і свідомі у процесі навчання [4; 9]. Серед таких мотивів можна виділити дві підгрупи – мотиви соціального значення та мотиви індивідуального значення. Перші відображають прагнення особи принести користь суспільству і включають у себе усвідомлення користі професії для інших, почуття обов'язку і відповідальності перед суспільством, бажання приносити користь людям, можливість вдосконалювати свою професійну майстерність та реалізувати здібності до керівної роботи. Останні пов'язані з бажанням людини розвивати свою особистість та охоплюють прагнення вдосконалюватися інтелектуально і фізично, реалізувати свої здібності, можливість проявити творчість і спілкуватися з різними людьми, привабливість роботи і її відповідність особистісним здібностям.

І. Савенкова підкреслює, що існує значна кількість вимог до особистості лікаря, серед яких – внутрішня потреба допомогти хворим і присвятити себе медицині [7, с. 207]. Отже, мотивація, яка включає в себе прагнення особистості

приносити користь суспільству, вважається однією з основних вимог до сімейного лікаря. Тому саме внутрішні соціально значущі мотиви вибору професії лікаря відповідають її об'єктивному змісту, а також спонукають особу до навчання як до своєї мети, стимулюють її постійно працювати над своїм професійним розвитком. Таким чином, мотиви вибору професії майбутніх сімейних лікарів, котрі обумовлюють навчальну мотивацію та успішність у навчальній діяльності, мають значний вплив на формування професійно-комунікативної культури, яка є одним із результатів навчальної діяльності. Серед мотивів професійного вибору найбільш важливого значення ми надаємо наявності у майбутніх сімейних лікарів внутрішніх соціально значущих мотивів, які відповідають змісту їх майбутньої професії.

Важливе значення у психології також надається іншим двом типам мотивів, що здійснюють суттєвий вплив на навчальну діяльність та професійний розвиток – мотивації успіху та мотивації невдачі. У першому випадку в основі активності особистості лежить потреба досягнути бажаного результату усіма доступними засобами, віра у власні сили і людина починає діяльність з метою набуття чогось конструктивного, позитивного. У іншому випадку активність особистості стимулюється потребою уникнути невдачі, засудження чи покарання. Починаючи діяльність, особа з мотивацією невдачі заздалегідь боїться можливої поразки, зосереджується на способах її уникнення, а не на шляхах досягнення успіху. Дані експериментальних досліджень педагогічної психології дозволяють А. Реану зробити висновок, що високий рівень позитивної мотивації може відігравати роль компенсаторного фактора у випадку недостатнього запасу необхідних знань, умінь та навичок і покращувати успішність навчальної діяльності, але високий рівень знань та здібностей не може компенсувати низьку мотивацію чи її відсутність. Характеризуючи осіб, мотивованих на успіх, дослідник зазначає, що вони зазвичай ініціативні, активні, самостійні та наполегливі у досягненні своєї мети. Ставлячи перед собою реалістичні цілі, вони докладають максимум зусиль для їх досягнення і прагнуть знайти способи подолання перешкод, що виникають на їх шляху. На відміну від цього, особи, у яких домінує мотивація уникнення невдач, менш ініціативні, при виконанні відповідальних завдань шукають причини відмови від них, відрізняються меншою наполегливістю при їх виконанні [6, с. 86-90].

Таким чином, очевидним є вплив мотивації успіху на навчальну активність і успішність студентів, їх професійний розвиток, оскільки вона пов'язана з прагненням досягнути високих результатів у навчанні та майстерності у професійній діяльності. На нашу думку, цей вид мотивації відіграє важливу роль і у формуванні професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів тому, що лише людина, мотивована на успіх, наполегливо працює і зосереджує свої сили на досягненні високого рівня професіоналізму, невід'ємною частиною якого є сформованість даного виду культури.

Ще один важливий мотив, котрий стимулює особу працювати над собою – прагнення до самовдосконалення, завдяки якому, на думку Є. Ільїна, здійснюється формування власної особистості, розвиток своїх здібностей, здобуття знань та умінь [1, с. 225]. У професійній сфері цей мотив проявляється як постійне бажання підвищувати свій професійний рівень, вдосконалювати себе як майбутнього фахівця. Професійне самовдосконалення передбачає усвідомлену самостійну діяльність особи, що полягає в оволодінні знаннями, необхідними для майбутньої професійної діяльності, у розвитку особистісних професійно важливих якостей, формуванні професійних та комунікативних умінь, інтеріоризації професійних цінностей. Розвиток особистості майбутнього сімейного лікаря, формування його професійної компетентності і професійно-комунікативної культури як важливого компоненту професіоналізму значним чином залежить від прагнення особи стати відмінним фахівцем, від її бажання самостійно працювати над собою.

Намагаючись виявити механізми виникнення цього мотиву, багато вчених-психологів, а саме К. Юнг, А. Адлер, Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс, Ш. Бюлер, Р. Мей, прийшли до висновку, що прагнення до самовдосконалення біологічно закладене в людині і пов'язане з потребою піднятися, що присутня у кожного з народження [8, с. 137-150]. Дослідники В. Жуков, Л. Лаптев, А. Подольська, В. Сластьонін вважають основою прагнення до професійного самовдосконалення психологічний механізм постійного подолання протиріччя між «Я-реальним професійним» та «Я-ідеальним професійним», а його передумовою - внутрішній конфлікт, який виникає тоді, коли вимоги суспільства і професії до особистості фахівця є вищими, ніж наявні можливості конкретної людини, а людина усвідомлено сприймає ці вимоги, прагне їм відповідати [5, с. 250-251]. Погоджуються з такою позицією і психологи Л. Подоляк та

В. Юрченко, котрі зазначають, що професійне самовдосконалення відбувається у випадку, коли зовнішні вимоги до майбутнього фахівця перетворюються у внутрішні, а навчально-професійна діяльність стає значимою для особи, її життєвим сенсом [4, с. 83-84]. Оскільки, прагнення до самовдосконалення стимулює людину самотійно змінювати власну особистість з метою досягнення вершин особистісного, професійного та культурного розвитку, воно також спрямовує майбутнього фахівця на оволодіння професійно-комунікативною культурою, яка є невід'ємною умовою його професіоналізму.

Підводячи підсумок вищесказаного зазначимо, що до мотивів, які здійснюють найбільш значний вплив на формування навчальної мотивації сімейних лікарів, спрямовують їх пізнавальну активність на оволодіння професією і розвиток своїх потенційних можливостей, сприяють їх успішності у навчально-професійній діяльності та професійному становленню, цим самим стимулюючи формування професійно-комунікативної культури, ми відносимо мотиви вибору професії, мотивацію успіху та прагнення до самовдосконалення. Ці мотиви ми вважаємо показниками мотиваційного критерію сформованості професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів.

Для визначення рівня сформованості професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів за мотиваційним критерієм відповідно до вищевказаних показників нами були підібрані наступні діагностичні методики:

1. Тест-опитувальник Ю. Орлова «Шкала оцінки потреби у досягненні» [2, с. 20-21], що складається з 22 суджень, на які можливі два варіанти відповіді – «так» чи «ні», та ключа для обрахунку результатів. Шкала дозволяє оцінити сформованість мотивації успіху за трьома рівнями – низький, середній та високий, які ми співвідносимо з відповідними рівнями сформованості професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів.

2. Методика «Діагностика реалізації потреби у саморозвитку» Н. Фетіскіна [10, с. 421], що ставить завдання оцінити за п'ятибальною шкалою наскільки кожне з 15 даних тверджень відповідає звичайній поведінці піддослідного. Результати цієї методики дають можливість виявити осіб з активною реалізацією потреби у самовдосконаленні; осіб, з відсутністю сформованої системи самовдосконалення; та тих, хто перебуває на стадії припинення самовдосконалення.

3. Опитувальник «Мотиви вибору професії» Р. Овчарової [11, с. 59-60], що містить двадцять тверджень, які характеризують будь-яку професію. Дана методика вимагає від учасників дослідження оцінити, якою мірою кожне з тверджень вплинуло на їх вибір професії, забезпечуючи визначення провідного типу мотивації при виборі професії: внутрішні соціально значущі мотиви, внутрішні індивідуально значущі мотиви, зовнішні позитивні мотиви і зовнішні негативні мотиви.

Відповідно до рівнів прояву обраних показників нами було виділено три рівні сформованості професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів за цим критерієм: високий, середній, низький. До **високого рівня** було віднесено студентів з високим рівнем мотивації успіху, з активною реалізацією потреби у самовдосконаленні, у яких провідними мотивами вибору професії виступають внутрішні соціально значущі мотиви. До **середнього рівня** ми відносили студентів з середнім рівнем мотивації успіху, у яких відсутня сформована система самовдосконалення, а провідними мотивами вибору професії є внутрішні індивідуально значущі мотиви. Сюди також було віднесено студентів, які мають два провідних типи мотивації: внутрішні соціально значущі та внутрішні індивідуально значущі; внутрішні соціально значущі та позитивні зовнішні; внутрішні індивідуально значущі та позитивні зовнішні. До **низького рівня** ми відносили студентів з низьким рівнем мотивації успіху, які знаходяться на стадії припинення самовдосконалення, провідними мотивами вибору професії яких виступають зовнішні позитивні чи зовнішні негативні мотиви. Сюди також було віднесено студентів, які мають два провідних типи мотивації: зовнішні позитивні та зовнішні негативні; зовнішні негативні та внутрішні соціально значущі; зовнішні негативні та внутрішні індивідуально значущі.

З метою визначення рівня сформованості професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів за мотиваційним критерієм на базі Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова у 2014-2015 навчальному році було проведено дослідження, у якому прийняло участь загалом 560 студентів медичного факультету: 280 студентів 1 курсу та 280 студентів 2 курсу. Опитування проводилося анонімно, щоб підвищити надійність отриманої інформації шляхом виключення або зменшення фактору остраху студентів відповідати правдиво. Представимо результати діагностики студентів 1 та 2 курсів у порівняльній характеристиці (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Результати діагностики мотиваційного критерію сформованості професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів

Рівні прояву	1 курс		2 курс	
	кількість	%	кількість	%
Мотивація успіху				
Високий	20	7,14	19	6,79
Середній	174	62,14	170	60,71
Низький	86	30,72	91	32,50
Всього	280	100	280	100
Мотиви вибору професії				
Високий	126	45,00	139	49,64
Середній	137	48,93	117	41,79
Низький	17	6,07	24	8,57
Всього	280	100	280	100
Прагнення до самовдосконалення				
Високий	216	77,14	211	75,36
Середній	64	22,86	68	24,28
Низький	0	0	1	0,36
Всього	280	100	280	100
За мотиваційним критерієм загалом				
Високий	121	43,21	123	43,93
Середній	125	44,64	118	42,14
Низький	34	12,15	39	13,93
Всього	280	100	280	100

Отже, порівняльний аналіз результатів діагностики мотивів, які спонукають майбутніх лікарів до розвитку професійно-комунікативної культури, засвідчив переважання середнього рівня сформованості мотивації успіху, при чому високий рівень було зафіксовано лише у 7,14% студентів 1 курсу та у 6,79% студентів 2 курсу, а майже третина студентів має низький рівень сформованості цього мотиву – 30,72% та 32,50% відповідно. Отримані дані також вказують на наявність тенденції до зниження цього виду мотивації, оскільки у студентів 2 курсу показники високого та середнього рівня нижчі, ніж у першокурсників.

Разом з тим, провідні мотиви вибору медичної професії відповідають її об'єктивному змісту у 45,00% студентів 1 курсу і 49,64% студентів 2 курсу, у яких домінують внутрішні соціально значущі мотиви. Для значної частини студентів - 48,93% першого курсу і 41,79% другого - провідну роль при виборі

професії відігравали внутрішні індивідуально значущі мотиви, або комбінація внутрішніх соціально значущих з індивідуально значущими мотивами, чи із зовнішніми позитивними. У 6,07% студентів 1 курсу та у 8,57% студентів 2 курсу переважають зовнішні мотиви вибору професії лікаря, або комбінація внутрішніх соціально значущих чи індивідуально значущих мотивів із зовнішніми негативними.

На відміну від мотивації успіху, можна стверджувати, що сформованість прагнення до самовдосконалення у майбутніх сімейних лікарів знаходиться на досить високому рівні. За результатами діагностики було виявлено активну реалізацію потреби у самовдосконаленні у 77,14% студентів 1 курсу та 75,36% студентів 2 курсу, відсутність сформованої системи самовдосконалення - у 22,86% студентів 1 курсу та 24,28% студентів 2 курсу, а припинення самовдосконалення - лише в однієї особи. Ці дані підтверджують готовність майбутніх фахівців до роботи над собою, що досить характерно для молодих осіб, які здобувають вищу освіту. Але, як свідчать результати дослідження мотивів вибору професії, прагнення до самовдосконалення обумовлене усвідомленням соціального значення професії та внутрішньою потребою допомогти хворим тільки у половини студентів. У решти воно пов'язане з іншими мотивами, що не відповідають об'єктивному змісту медичної професії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Узагальнення результатів проведеного дослідження надає можливість зробити висновок про рівень сформованості професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів за мотиваційним критерієм. Майже рівна кількість студентів мають високий і середній рівні сформованості мотивації до оволодіння цим видом культури. Високий рівень було виявлено у 43,21% студентів 1 курсу та 43,93% студентів 2 курсу, середній рівень – у 44,64% та 42,14% відповідно. Низький рівень розвитку мотиваційної сфери притаманний 12,15% студентів 1 курсу і 13,93% студентів 2 курсу.

Подальшого дослідження потребує проблема розробки методики формування професійно-комунікативної культури майбутніх сімейних лікарів. Аналіз отриманих даних наводить на думку про те, що при проектуванні такої методики варто звернути увагу на підвищення мотивації успіху, що забезпечить спрямованість студентів на набуття знань та умінь, а не на уникнення покарання чи невдачі. Також підкреслимо необхідність підвищення рівня усвідомлення

суспільного значення професії лікаря та формування потреби допомагати хворим, які є необхідними характеристиками особистості сімейного лікаря.

Література

1. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002 – 512 с.
2. Карелин А. А. Большая энциклопедия психологических тестов / А. А. Карелин. – М. : ЭКСМО, 2007. – 416 с.
3. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М. : ИКЦ «Март»; Ростов н/Д : Издательский центр «Март», 2005. – 448 с.
4. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : підручник / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – 2-ге вид. – К. : Каравела, 2008. – 352 с.
5. Психология и педагогика : учебное пособие / под редакцией : В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева, А. И. Подольской, В. А. Сластенина. – М. : Издательство Института Психотерапии, 2004. – 585 с.
6. Реан А. А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2006. – 479 с.
7. Савенкова І. І. Проблема ефективності діяльності лікаря в умовах дефіциту часу / І. І. Савенкова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – Т. 7, Вип. 19. – С. 206-211.
8. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: От деятельности к личности : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / С. Д. Смирнов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2005. – 400 с.
9. Столяренко О. Б. Психологія особистості : навчальний посібник / О. Б. Столяренко. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.
10. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. – М. : Издательство Института Психотерапии, 2002. – 490 с.
11. Щербакова І. М. Психодіагностика професійного самовизначення особистості : навчально-методичний посібник / І. М. Щербакова, Г. А. Стадник. – Суми : Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. – 324 с.